
زندگی روزمره‌ی تهی‌دستان شهری

۱۳۹۰-۱۳۹۲

علیرضا صادقی

سرشناسه: صادقی، علیرضا، ۱۳۵۸-
 عنوان و نام پدیدآور: زندگی روزمره‌ی تهی‌دستان شهری: ۱۳۹۰-۱۳۹۲ / نوشته‌ی علیرضا صادقی
 مشخصات نشر: تهران: نشر آگاه، ۱۳۹۷.
 مشخصات ظاهری: ۲۸۶ ص: ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.
 شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۱۶-۴۰۳-۳
 وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
 یادداشت: کتاب‌نامه.
 یادداشت: کتاب حاضر در اصل رساله‌ی مؤلف در مقطع دکتری از دانشگاه تهران است.
 موضوع: فقر - ایران - نمونه‌پژوهی
 موضوع: Poor - Iran - Case Studies
 موضوع: فقر - ایران - جنبه‌های اجتماعی
 موضوع: Poverty - Iran - Social Aspects
 رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۷ ص ۲/ف/HC۴۸۰
 رده‌بندی دیویی: ۳۳۰/۹۵۵
 رده‌ی کتابشناسی ملی: ۵۳۲۱۲۸۶

علیرضا صادقی

زندگی روزمره‌ی تهی‌دستان شهری (۱۳۹۰-۱۳۹۲)
 چاپ یکم: پاییز ۱۳۹۷، آماده‌سازی و نظارت بر چاپ: دفتر نشر آگاه
 طراح جلد: محمودرضا لطیفی
 چاپ و صحافی: فرهنگ‌بان
 شمارگان: ۵۵۰ نسخه
 همه‌ی حقوق چاپ و نشر این کتاب محفوظ است

انتشارات آگاه

خیابان انقلاب، بین اردیبهشت و ۱۲ فروردین، شماره‌ی ۱۳۴۰.

info@agahbookshop.ir

فروش اینترنتی: www.agahbookshop.ir

قیمت: ۳۵۰,۰۰۰ تومان

فهرست

۷	نیپاس گزاری
۹	مقدمه
۱۳	فصل یکم: سده و وس
۱۳	چرخش نوین
۱۷	مروری بر مطالبات تر دستان
۲۶	سیاست تهی دستان تهری
۳۱	پیشروی به قلمروهای رسمی
۳۴	عمل روزمره
۳۹	روش شناسی
۴۳	فصل دوم: پوپولیسیم نولیبرال
۴۵	گذار به پوپولیسیم نو
۶۱	تعدیل ساختاری؛ تداوم یا برجیدن آن؟
۶۷	«انقلاب اقتصادی» و بسیج تهی دستان
۷۵	مبارزات آرام در حاشیه ها
۸۲	نتیجه گیری
۸۵	فصل سوم: خیریه ای شدن بقا
۸۶	عقب نشینی بزرگ
۸۹	خیریه ها
۹۲	تشکل های رسمی
۱۰۳	فعالیت های مردمی
۱۱۰	جنبشی برای تهی دستان؟
۱۱۷	عصیان
۱۲۹	نتیجه گیری

۱۳۱	فصل چهارم: دفاع از روشنایی خانه‌ها
۱۳۲	مخالفت
۱۳۵	کارشکنی و اخلال
۱۳۷	دست‌آورد
۱۳۹	رویارویی روزمره
۱۴۵	مقاومت شکننده
۱۵۳	نتیجه‌گیری

۱۵۵	فصل پنجم: خودمانی‌سازی بازار
۱۵۶	بازاری برای تهی‌دستان
۱۶۵	تهی‌دستان، دولت و آزادسازی
۱۷۲	تنش و تعارض
۱۷۷	شورش خاموش نان
۱۸۴	عروپ‌اش: بازار خودمانی؟
۱۸۵	نتیجه‌گیری

۱۸۹	فصل ششم: پیروی در ده‌زهای سخت
۱۹۰	پیشروانی
۲۰۱	پیشروی عصبانی
۲۱۴	مصادره‌ی بازار غیررسمی
۲۲۳	گسترش اجازه‌نشیمن
۲۲۷	تهی‌دستان و «مسکن و مهر»
۲۳۱	نتیجه‌گیری

۲۳۳	فصل هفتم: موتورسواران معیشتی: شورشیان خیابان
۲۳۵	هجوم
۲۴۰	فضاهای کار
۲۴۳	شیوه‌های امرار معاش
۲۴۶	معیشتی‌شدن خیابان: تناقض‌ها و تضادها
۲۴۹	رویارویی
۲۵۳	مقاومت در برابر خلع‌ید
۲۵۶	«ریاضت اقتصادی» در کف خیابان
۲۶۱	سیاست تدافعی
۲۶۲	نتیجه‌گیری

۲۶۵	بحث پایانی: بازاری‌شدن فزاینده‌ی قلمروهای غیررسمی
-----	---

جناب آیت‌الله احمدی نژاد بنده‌ی حقیر با خرج و مخارج بالای زندگی و با کارگری مشغول به زراعت و رادیو در زندگی تحمل می‌کنم و ضمناً با ۲۵ سال مستأجر بودن سختی‌ها و زحمت‌های در زندگی کشیده‌ام و دیگر جانم به لیم رسیده و از زنده بودنم بیزار شده‌ام و دسم از مرگ تاه شده است. همیشه جلوزن و بچه‌هایم شرم‌نده می‌شوم و شرم‌نده‌شیر حاضرین و زندان کمر هر مردی را در زندگی می‌شکند...

۱. نامه‌ی کارگری تهیدست، ساکن اکبرآباد (تیرماه ۱۳۹۱).
۲. نک. نانومی کلاین، دکترین شوک: ظهور سرمایه‌داری فاجعه، ترجمه‌ی مهرداد شهابی و میر محمود نبوی (تهران: کتاب آینه، ۱۳۸۹): ۱۹۴.

در دوران آشفته و پرتلاطم پس‌آزادسازی اقتصادی، که موج نارضایتی عمومی جامعه را فرا گرفته بود، احتمال آن می‌رفت که زنان و مردان تهی‌دست در مواجهه با فشارها و تنگناهای معیشتی به شورش و آشوب روی آورند. یکی از مقامات هشدار داده بود که ممکن است «طوفان» آزادسازی «همه‌ی ارکان انقلاب را تهدید کند.»^۱ با وجود این، سیر حوادث شکل و ترتیب دیگری به خود گرفت. وقتی هفته‌ها و ماه‌ها بدون اعتراض خیابانی چشمگیری سپری شد، یا تحرکات تهی‌دستان در حاشیه‌ی جریان اصلی سیاست مکتوم و کم‌اهمیت ماند، این افسانه‌ی قدیمی تقویت شد که عامه‌ی مردم چاره‌ای ندارند جز این که خواست و اراده‌ی نخبگان قدرت تمکین کنند.

آنچه در این کتاب قصد دارم بدان پردازم شرح و بسط این مطلب است که زندگی تهی‌دستان شهری پویاتر و پیچیده‌تر از آن است که با ترمینولوژی دو وجهی تسلیم/اعتراض/تحلیل و داوری شود. گروه‌های فاقد امتیاز اگرچه از حق چانه‌زنی سارانیات و نمایندگی سیاسی راستین برای دفاع از منافع‌شان محروم شده‌اند، بازندگان سرگشته و منفعل فرامین فرادستان هم نیستند، بلکه به‌نحوی معطوف و متدب با شرایط سیاسی و اجتماعی زمانه در برابر «سیه‌روزی برنامه‌ریزی‌شده» مقاومت می‌کنند. بر این مبنا، کوشیده‌ام تا به روش رخدادنگاری از پایین، استراتژی‌های بسیج‌های عمل تهی‌دستان را برای ادامه‌ی بقا و بهبودبخشیدن به زندگی‌شان روایت کنم و نشان دهم که اجتماعات و جمعیت‌های پراکنده‌ی تهی‌دستان با تلاش‌های معمولی و بی‌پا افتاده در زندگی روزمره نقش خود را بر تغییرات اجتماعی وسیع‌تر حک کرده‌اند.

در زمانه‌ای که داروین‌سیم بازار شهر را صحنه‌ی رقابت کشنده و بی‌امان نوع بشر برای بقا کرده است، واژه‌ی «مبارزه» می‌تواند تعبیر مناسبی برای دامنه‌ی وسیعی از ترقلاهای معیشتی تهی‌دستان شهری باشد. آنچه در این کتاب از آن به‌عنوان مبارزات تهی‌دستان یاد می‌شود، فعالیت‌ها و کردارهای معمولی و روزمره‌ای را دربرمی‌گیرد که عمدتاً معطوف به گذران زندگی است و نه مقابله‌ی سیاسی آگاهانه و هدفمند برای متزلزل کردن دولت. اما همین کنش‌های عادی و

۱. رئیس فراکسیون کارگری مجلس و دبیرکل خانه‌ی کارگر، جمهوری اسلامی (۱۶ آذر ۱۳۸۸).

آرام توده‌ها تحت شرایط معینی می‌تواند هم قدرت را به چالش بکشد و هم روند نولیبرال‌سازی را مختل کند یا در آن وقفه افکند. نکته‌ی قابل توجه این است که کشمکش‌های روزمره‌ی تهی‌دستان و صاحبان قدرت در حالی از درون ادارات دولتی در محلات تهی‌دست‌نشین تا بلوارها و خیابان‌های پایتخت به‌طور مستمر در جریان بود، که تحت حاکمیت پوپولیسم نمایشی از اتحاد ایدئولوژیک و ناگسستگی میان توده‌ی مردم و «دولت ضعیف و فقرا» ترسیم می‌شد.

بسیار است که پروژه‌ی بازاری کردن جامعه منحصر به این سال‌ها نمی‌شد. از دهه‌ی هفتاد خورشیدی دولت‌ها به‌تدریج از مسئولیت‌های اجتماعی در قبال توده‌ها سب‌نشدند و تأمین نیازهای زحمت‌کشان و تهی‌دستان را بیش از گذشته به بازار سپردند. در نتیجه جمعیت بزرگی از شهروندان از قلمرو حمایت دولت رنج‌نازیده رسمی بیرون ماندند و به‌ناگزیر برای بقا به خودشان تکیه کردند. پس از کار مردم‌نگارانه‌ی آصف بیات در دهه‌ی شصت و نگارش کتاب *سیاست‌های خیابان* (۱۹۹۰)، پژوهش جامعه‌شناختی نظام‌مند و منسجمی که توانسته باشد سیاست‌های بی‌رسمی تهی‌دستان را در پرتو چرخش نولیبرالی پروبلماتیزه کند و بکاربرد صورت نگرفته یا اندک شمار بوده است. بنابراین، این مطالعه می‌تواند تا حدی به فهم تغییرات رخ داده در سیاست روزمره‌ی تهی‌دستان شهری در سال‌های اخیر کمک کند.

کسانی که موضوع بحث این کتاب‌اند در یک یا چند «وضعیت تهیدستی» قرار می‌گیرند؛ یعنی در موقعیت حمایت‌شدگان خیریه‌ها، سازمان‌های غیررسمی خیابانی، تصرف‌کنندگان زمین و املاک در مناطق فقیرنشین و آن‌هایی که به‌سختی از پس تأمین مایحتاج روزانه‌شان برمی‌آیند. اگر بتوان خصیصه‌ی مشترکی برای این گروه‌ها در نظر گرفت، همانا حضور در قلمروهای حاشیه‌ای است. میدان و کانون تحقیق متناسب با زمینه‌ی فعالیت تهی‌دستان، شهر تهران و حومه‌ی آن انتخاب شده است. با وجود این، به‌نحو تطبیقی شواهدی از برخی شهرهای ایران و دیگر کشورها نیز آمده است.

کتاب هفت فصل دارد. در فصل نخست به سراغ برخی مفاهیم اصلی مرتبط با بحث یعنی «نولیبرالیسم»، «غیررسمی‌سازی» و «پیشروی آرام»

رفته‌ام و با در نظر گرفتن مسئله‌ی محوری این کتاب، مطالعات رایج درباره‌ی تهی‌دستان را بحث و بررسی کرده‌ام. سپس به شرح رویکرد نظری و روش‌شناختی برای مطالعه‌ی زندگی روزمره‌ی تهی‌دستان پرداخته‌ام. در فصل دوم، از چشم‌انداز منافع طبقات پایین، به ظهور و گسترش نولیبرالیسم در جامعه‌ی ایران در پیوند با نظام پوپولیستی حاکم توجه کرده و تصویری کلی از تحولات اجتماعی پسا جنگ به دست داده‌ام.

ادامه‌ی کتاب به‌طور مشخص به سیاست روزمره‌ی تهی‌دستان در اوایل دهه‌ی نود خورشیدی اختصاص دارد. فصل سوم به فعالیت خیریه‌ها و سازمان‌ها، مردم‌نهاد و مناسبات‌شان با تهی‌دستان می‌پردازد و کارکردهای آن‌ها را برای حکومتی تشریح می‌کند. نشان خواهیم داد که ماهیت محافظه‌کارانه و بخل‌ورانه‌ی خیریه‌ها رویارویی تهی‌دستان را با دولت و نهادهای نظم شهری اجتناب‌ناپذیر کرد. در فصل بعدی تقلاهای فردی و جمعی محروم‌شدگان شهری در مکان‌های عمومی و کوچه‌پس‌کوچه‌های محل سکونت‌شان دنبال می‌شود. مقاومت مشترک اقشار تهیم‌دست در مقابل گران‌شدن بهای خدمات شهری موضوع فصل چهارم است. در فصل پنجم به مهم‌ترین استراتژی تهی‌دستان برای خرید مایحتاج مصرفی روزانه (خودمانی‌سازی بازار) می‌پردازم و خواهیم گفت که چگونه مناسبات غیررسمی دوستی در محلات فقیرنشین به میدانی برای شورش خاموش نان بدل شد. در فصل ششم تلاش گروه‌های کم‌درآمد برای تهیه‌ی سرپناه یا بهبودبخشیدن به خانه‌هایشان توضیح داده شده و با تمرکز بر فعالیت بازیگران زمین و مسکن در حاشیه‌ی شهر تهران اشکال پیشروی تصرف‌کنندگان املاک به بحث گذاشته شده است. سپس مترسواران معیشتی، به‌عنوان گروه جدیدی از کارگران غیررسمی خیابانی، موضوع فصل هفتم است؛ این‌که چگونه پیشروی و فعالیت گسترده‌ی این گروه از رانده‌شدگان اجتماعی در شهر به منازعه‌ی تهی‌دستان و قدرت در فضای عمومی شکل جدیدی بخشیده است. در بخش پایانی کتاب نیز می‌کوشم به یک جمع‌بندی از زیست تهی‌دستان ایرانی برسم و سهم خود را به آن سنت فکری که تکیه‌گام در این مطالعه بوده است ادا کنم.